

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE BATILI DEVLETLERİN, RUSYA'NIN VE ABD'NİN ERMENİ OKULLARINA EMPERYALİST ETKİLERİ VE İLGİLİ DEVLETLERİN ERMENİ MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞINDAKİ ROLLERİ*

MEHMET DERİ**

Özet: Aşağıdaki makalede 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında Emperyalist Batılı Devletlerin, Rusya'nın ve ABD'nin destek ve yardımlarıyla Ermeni okullarında yürütülen emperyalist faaliyetler hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kavramlar: Ermeni Okulları, Emperyalizm, Emperyalist Batılı Devletler, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri.

Osmanlı Devleti sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik önem nedeniyle, 19. yüzyılın sonlarına doğru Batılı Devletlerin ilgi odağı haline geldi. Bunun neticesinde Batılı Devletler “Şark Meselesi”ni ortaya atarak, Osmanlı Devleti topraklarını kendi emelleri ve çıkarları doğrultusunda paylaşma yoluna gittiler. Buna göre Batılı Devletler, Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri siyasetle ondan siyasi, ekonomik, ticari, kültürel ve diğer alanlarda hak ve çıkarlar ile toprak elde etmenin çabasını sürdürmeye çalışırken, aynı zamanda her devlet, daha çok pay elde edebilmek için rakip devletlerin kendi aleyhine gelişmesini önleme mücadelesini yapmıştır.¹

Osmanlı Devleti üzerinde hedefleri ve çıkarları olan devletler, kendine hizmet edebilecek, dinine, mezhebine ve siyasi hedeflerine ve çıkarlarına uygun olan milleti belirledi. Böylece Fransızlar Katolikleri ve Ermenileri, İngilizler Protestanları ve Ermenileri, Amerikalılar Protestanları ve Ermenileri, Yunanlılar Rumları himaye altına aldılar.²

Burada dikkat edilirse her devlet, kendi siyasi hedefleri ve çıkarları doğrultusunda Ermenileri kullanmak istiyordu. Bunun neticesinde Gregoryen Mezhebi'nden olan Ermeniler, Batılı Devletlerin ve Amerika'nın emperyalist politikaları sonucunda Katolik, Protestan ve

---

¹ Bayram Kodaman, “Şark Meselesi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 12, Çağ Yay., İstanbul 1989, s. 21.

² İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 199-200.

Gregoryen olmak üzere üç mezhebe ayrıldılar ki, aralarında daha sonra mezhep çatışmaları başlayacaktır.³

Fransa, Osmanlı ülkesinde misyoner faaliyetlerine ilk önce başlayan ülkedir. Katolik olan bu Fransız misyonerler, hem Hıristiyanlığı yaymak hem de İstanbul'daki gayrimüslimlerin eğitimi ile yakından ilgilenmek üzere 16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ülkesine geldiler. Özellikle Katolik Cizvitler ile hızlı bir yayılma ve genişleme gösteren Fransız misyonerliği, daha sonra Katolikliğin diğer kolları olan Fransiskan, Dominiken, Kapuçin ve Fiererler rahip ve rahibelerinin de Osmanlı ülkesine gelmesiyle daha bir hızlı büyüme ve yayılma sürecine girdiler.⁴

Katolik misyonerler Ermeniler, Rumlar, Süryaniler, Keldaniler, Marunîler, Yezidiler, Yahudiler üzerinde çalışmışlar, gittikleri yerlere kilise, okul, hastane pansiyon, yurt, yetimhane, sağlık ocakları, eczane, yabancı dil kursları, sanat öğreten atölyeler açmışlardır.⁵

Fakir ve kimsesiz çocuklardan yaşlılara kadar, bilhassa yardıma muhtaç insanları kendilerine ilgi alanı olarak seçen Katolik misyonerleri –diğer misyonerlerde bu şekilde çalışmışlardır- bu metotla insanları, kendi dinlerine ve mezheplerine çevirme yolunu takip etmişlerdir. Elbetteki her zaman bu misyonerlerin arkasında Fransa'nın maddi ve manevi desteği arkalarında olmuştur.⁶ Ayrıca bu misyonerler, gittikleri yerlerin halkına Fransız dilini ve kültürünü öğretiyorlardı ki, bundaki amaç bu toplumların Fransız sanayi ve ticaretinin müstakbel müşterileri olarak düşünülmesiydi. Hatta bu hususta Alliance Française'nin bir üyesi bu konuda şunları söyler: “Fransız dili, Fransız kültürünü ve alışkanlıklarını sağlar, bu ise Fransız ürünlerinin alınması demektir. Fransızca bilen kişi de Fransa'nın müşterisi haline gelir.” demek suretiyle misyonerliğin ticari boyutuna dikkat çeker. Nitekim 19. yüzyılın ortalarına doğru misyonerler, bağlı buldukları devletinde desteğiyle, ticaret ve sanayi ile ilgili birçok okul açmışlardır.⁷

Bu bilgilerden sonra Fransızların Ermeniler ve Ermeni okulları ile olan ilişkilerine gelince:

---

³ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler**, ASAM Yay., Ankara 2000, s. 112-113, Abdülkadir Yuvalı, “Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara 1999, s. 204.

⁴ Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 63; Şamil Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, 2. basım, Gökkuşbu Yay., İstanbul 20005, s. 137; Ayten Sezer, “*Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü*”, **Türk Kültürü**, S. 467, Ankara 2002, s. 132; Metin Hülagu, “*Osmanlıdan Cumhuriyete Misyoner Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye*”, **EÜSBED.**, S. 10, Kayseri 2001, s. 58.

⁵ Mutlu, **a.g.e.**, s. 142; Ömer Turan, **Avrasya'da Misyonerlik**, Asam Yay., Ankara 2002, s. 7.

⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 8.

⁷ Mutlu, **a.g.e.**, s. 148.

Osmanlı-Fransız ilişkileri Kanuni Sultan Süleyman zamanında Fransızlara verilen (1536) kapitülasyonlarla başlamış, bu tarihte başlayan dostluk 18. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle Osmanlı-Fransız ilişkileri yeni bir sürece girmiştir.⁸ Ayrıca Fransa'nın Yunanistan'ın bağımsızlığında önemli bir rol oynaması (1829), Cezayir'i işgal etmesi(1830), Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi'nde (1832-1833) Mehmet Ali Paşa'ya destek vermesi, 1881'de Tunus'u, 1904'te Fas'ı işgal etmesiyle Osmanlı-Fransız ilişkileri artık tamamen çıkmaza girmiştir.⁹

Fransa, Osmanlı ülkesinde kapitülasyonlar vasıtasıyla elde ettiği çıkarlarını devam ettirmek için Osmanlı bünyesindeki Katolikleri ve Gregoryen Mezhebi'nden olan ve Fransız misyonerler vasıtasıyla Katolik yaptığı Katolik Ermenileri kullanmıştır. Bu amaçla Fransa, Osmanlı ülkesinde kendi çıkarlarını korumak ve devam ettirmek ve de Gregoryen Mezhebi'nden olan Ermenileri Katolik yapmak, Fransız kültür ve zihniyetinin bir parçasını oluşturmak/temsil etmek ve yaygınlaştırmak maksadıyla Ermenilere yönelik çok sayıda okul açmıştır.¹⁰

Açılan bu okullarda Fransız öğretmenleri, din adamları, misyonerler, ajanlar kendi belirledikleri eğitim programları doğrultusunda ders vermişlerdir. Öyle ki bu okullarda okuyan öğrenciler Fransa'nın tarihini ve coğrafyasını, edebiyatını, Fransız dağlarını, nehirlerini, kendi ülkelerinden daha iyi bilirdi. Fransa'nın ithal ve ihraç ettikleri maddeleri en ince teferruatına kadar öğrenirdi. Öğrenciler, kendi tarihinde okumadıkları şeyleri Fransız tarihinden okurlardı.¹¹

Fransa, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışında ve Ermenilerin bağımsızlık isteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı sık sık ayaklanmasında da önemli roller oynamıştır.

Fransa'da okuyan Ermeni gençleri, buradaki bilim ve düşünce adamları, şairler, yazarlar, aydınlarla temasa geçerek Fransız İhtilali sonrasında moda olan bağımsızlık, özgürlük, milli devlet, milliyetçilik, eşitlik, adalet vb. konularda bilgilendirilip Osmanlı Devleti aleyhine yönlendirilip kışkırtılıyorlardı. Fransa'dan dönen bu Ermeni gençleri, bu fikirlerini kendi toplumuna yayarak ayrılıkçı hareketleri körüklüyorlardı, bu Ermeni gençlere en büyük desteği ise Fransız basını ve kamuoyu ile Ermeni zenginleri veriyordu. Bunun

---

⁸ Rıfat Uçarol, "*Osmanlı-Fransız İlişkileri*", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 11, s. 213.

⁹ Uçarol, *a.g.m.*, s. 214.

¹⁰ Mutlu, **a.g.e.**, s. 148; Halit Ertuğrul, **Azınlık ve Yabancı Okulları, Türk Toplumuna Etkileri**, Nesil Yay., İstanbul 2005, s. 69; Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 235.

¹¹ Mutlu, **a.g.e.**, s. 149; Ertuğrul, **a.g.e.**, s. 70.

neticesinde Ermeniler sık sık bağımsızlık isteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmışlar, başta Fransa olmak üzere Avrupa'da, Ermeni Meselesi'nin altyapısı oluşturulmuştur.¹²

Ermenilerle ve Ermeni okullarıyla ilişkisi olan bir diğer devlet ise İngiltere'dir. Osmanlı-İngiliz ilişkileri İngilizlerin ticari amaçlı girişimleriyle 16. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. İngilizler gemilerine Fransız bayrağı çekerek Osmanlı karasularında ticaret yapıyorlardı. İngiltere, bu durumdan kurtulmak ve Osmanlı ülkesinde rahatça ticaret yapabilmek için Osmanlı Devleti'ne başvurmuştu, bu istekleri Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş, böylece Osmanlı-İngiliz ilişkileri başlamıştır.¹³

Osmanlı Devleti sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik önem ve sahip olduğu ticari ve ekonomik potansiyeli, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını birbirine bağlayan kara ve deniz yollarına transit olan özelliği, İngiltere için Ortadoğu'da Suriye üzerinden Mısır'ı, Irak üzerinden de Hindistan sömürge ve ticaret yollarını denetlediğinden özel bir stratejik önem arz etmekteydi.¹⁴

1838 Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması(Baltalimanı Antlaşması), 1850 Gümrük Tarifesi Antlaşması ile İngiltere, Osmanlı sınırları içinde geniş iktisadi ve ticari haklara sahip olmuştu. Bu nedenle İngiltere Ortadoğu'daki çıkarlarını korumak ve devam ettirmek için Şark Meselesi ile yakından ilgileniyor ve bunu kendi lehine çözümlenmek istiyordu.¹⁵

İngiltere, Hindistan yolunun güvenliği Ortadoğu'daki ve Akdeniz'deki çıkarlarını devam ettirmek için Fransa ile mücadeleye girişmiş Amiral Nelson komutasındaki İngiliz donanması, İskenderiye yakınlarında Ebukir Koyu'nda Fransız donanmasını ağır bir yenilgiye uğratmıştır(1 Ağustos 1798).¹⁶

İngiltere emellerine ulaşmada Fransa'dan sonra en büyük rakip olarak Rusya'yı görüyordu. Bu nedenle İngiltere, Rusya'nın Boğazlara ve Akdeniz'e inme, Osmanlı Devleti üzerinde söz sahibi olmasını kendi çıkarlarına aykırı buluyordu. 1841 Londra Boğazlar Antlaşması ile Boğazlar Meselesi, boğazların devletlerarası bir statüye bağlanmasıyla İngiltere ile Rusya arasında bir yumuşama meydana gelmişti.¹⁷ Fakat 1848'den sonra özellikle mülteciler meselesinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti yanında yer alması Rusya ile aralarının

---

¹² Ramazan Tosun, "Ermeni İddiaları ve Tarihî Gerçekler", **Ata Dergisi**, S. 9, Konya 2002, s. 120; Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 116.

¹³ Rifat Uçarol, "*Osmanlı İngiliz Münasebetleri*", **DGBİT.**, C. 11, s. 214; Süleyman Kocabaş, **Türkiye ve İngiltere**, Vatan Yay., İstanbul 1985, s. 13.

¹⁴ Davut Kılıç, "*XIX Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması*", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 231, Kocabaş, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁵ Uçarol, *a.g.m.*, s. 214, Kocabaş, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁶ Kocabaş, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁷ Uçarol, *a.g.m.*, s. 215; Kocabaş, **a.g.e.**, s. 244.

yeniden açılmasına yol açtı. Zira Rusya'nın Osmanlı ülkesinde yeni kazanımlar elde etmesi, Osmanlı ülkesinde çıkarları ve emelleri olan İngiltere'yi rahatsız etmiştir.¹⁸ Nitekim bu konuda İngiliz devlet adamlarından Lord Russel'in: "Eğer Rusya'yı Tuna Nehri üzerinde durduramazsak, günün birinde İndus kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız" sözü, konumuzu özetlemesi açısından oldukça önemlidir.¹⁹

Ayrıca İngiltere, Rusya'nın Balkanlarda dolayısıyla Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurmasını da kendi çıkarlarına aykırı buluyordu. Bundan dolayı İngiltere, Osmanlı toprakları üzerinde denge politikası kuruyor, doğu ticaret yollarının güvenliği ve çıkarlarının devamı için Osmanlı Devleti'nin varlığının sürdürülmesinden yana oldu. Nitekim bu konuda İngiliz devlet adamlarından Chatham'ın söylediği şu söz konumuzu aydınlatması bakımından önemlidir. Chatham: "Osmanlı Devleti'nin yaşamaya devam etmesinin İngiltere için hayati bir önemde zorunluluk olduğunu söylemeyen bir kimse ile ben konuşmam" diyerek İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne bakışını çok güzel ifade eder.²⁰

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile (3 Mart 1878) Rusya, Osmanlı Devleti ve Balkanlar üzerinde söz sahibi oluyor, Şark Meselesi'nin Rumeli kısmını kendi çıkarları doğrultusunda çözmüş oluyordu. Fakat İngiltere, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile elde ettiği bu hakları kendi çıkarlarına aykırı gördüğü için Ayastefanos Antlaşması yürürlüğe girmedi. Ayrıca Avusturya'da Rusya'nın Balkanlarda söz sahibi olmasını istemediği için Ayastefanos Antlaşması'na itiraz etmişti. Bunun üzerine ilgili devletler İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşmasını imzaladılar.²¹

Berlin Antlaşması ile İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e inmesini önlemiş oluyordu. Ayrıca İngiltere 4 Haziran 1878'de yapılan bir antlaşma ile Kıbrıs'ı idaresi altına alarak -daha sonra da işgal ederek- Doğu Akdeniz'i ve Süveyş Kanalını kontrol etmiş oluyordu.²²

İngiltere 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik ıslahat yapılmasını öngörüyordu. Bu madde, aynı zamanda Batılı Devletlerin ve Rusya'nın kendi emelleri doğrultusunda Ermeni Meselesini ortaya attıkları maddedir. Bu madde tamamen İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik yeni politikası gereği

---

¹⁸ Uçarol, *a.g.m.*, s. 216.

¹⁹ Uçarol, *a.g.m.*, s. 216.

²⁰ Uçarol, *a.g.m.*, s. 217, Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 242.

²¹ Uçarol, *a.g.m.*, s. 218; Kocabaş, *a.g.e.*, s. 82, Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 243.

²² Uçarol, *a.g.m.*, s. 218 Kocabaş, *a.g.e.*, s. 84; Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 245.

Ermenileri kendi tarafına çekmek için konulmuş bir madde idi.²³ Böylece İngiltere, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin haklarını savunur görünüşte Rusya'nın Akdeniz ve Ortadoğu'ya inmesine engel olmaya çalışıyordu. Rusya ise 61. maddeyle Doğu Anadolu'daki Ermenileri kendi nüfuzuna alarak Akdeniz'e ve Ortadoğu'ya, Basra Körfezine dolayısıyla sıcak denizlere inmeyi amaçlıyordu.²⁴

Bütün bu bilgilerden sonra İngiltere'nin Ermeniler ve Ermeni okulları ile olan ilişkisine gelince: Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1878 Berlin Antlaşması sonrasında İngilizler Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini ve çıkarlarını Ermenileri kullanarak devam ettirmek istediler. Bu amaçla Ermenilere yönelik açtıkları okullar vasıtasıyla bu emellerini gerçekleştirme yolunu takip ettiler. Ayrıca Protestan İngiliz misyonerleri vasıtasıyla, çok sayıda Gregoryen Mezhebi'nden olan Ermeni'yi Protestan Mezhebine kazandırdılar.²⁵ Ayrıca bu İngiliz Protestan misyonerleri, Osmanlı ülkesinde Katolik Fransa'ya ve Ortodoks Rusya'ya karşı kullanılacak, onları devre dışı bırakacak Protestan zihniyeti oluşturmayı amaçlıyordu.²⁶

İngiltere'nin Ermenilere yönelik açtığı bu okullar, İngiliz ideallerine, kültür ve düşüncesine hizmet eden bir üs vazifesi görmüşler,²⁷ bu hususta İngiliz misyonerleri ve ajanları çok aktif roller üstlenmişlerdir.²⁸ Ayrıca İngiliz konsoloslukları, diplomatları ve tüccarları da bu okullara gereken her türlü yardım ve desteği yapmışlardır.²⁹

Bu okullarda yetişen Ermeniler, İngiliz kamuoyunun, diplomasinin ve basınının da desteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık isteğiyle sık sık isyan eder hale geldiler. Bu isyanlarda binlerce masum Türk katledildi.³⁰ İngiltere Ermenileri tahrik edip her türlü yardım ve desteği yaptığı gibi, Osmanlı Hükümeti'nin haklı olarak aldığı emniyet tedbirlerini de eleştiriyor, İngiliz politikacıları ve basını bu eleştirilerin başını çekiyordu.³¹

İngiliz Hükümeti, Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlık hareketlerini desteklemekle de kalmayarak Osmanlı ülkesinde suç işleyip cezaevlerine düşen Protestan Ermenilerin salıverilmesi için kampanya başlattı ve bunda da başarılı oldu.³²

---

²³ Uçarol, *a.g.m.*, s. 218, Tosun, *a.g.m.*, s. 119.

²⁴ Tosun, *a.g.m.*, s. 120, Uçarol, *a.g.m.*, s. 220.

²⁵ Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 119.

²⁶ Mutlu, *a.g.e.*, s. 285; Cilacı, *a.g.e.*, s. 118; Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 104.

²⁷ Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 189.

²⁸ Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 191; Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 119.

²⁹ Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 119.

³⁰ Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 248, 250; Kocabaş, *a.g.e.*, s. 155.

³¹ Kocabaş, *a.g.e.*, s. 157.

³² Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 253.

Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte İtilaf Devletleri bloğunda yer alan İngiltere, Fransa, Rusya Ermeni Meselesi'ni yeniden kullanarak Osmanlı Devleti'ni Doğu Anadolu'da etkisiz bırakmaya çalışıyordu. İngiltere ve Rusya, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsız bir Ermeni Devleti vaadiyle aldatıyordu.³³ 9 Kasım 1916'da İngiliz Başbakanı Asquith, 5 Ocak 1918'de İngiliz Başbakanı Lloyd George, Ermenilere Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurulacağı vaadinde bulundular. Hâlbuki bu vaatler birer aldatmacadan ibaretti. Zira İngiltere, Fransa, Rusya arasında 16 Mayıs 1916'da yapılan Sykes-Picot Antlaşması ile Doğu Anadolu Ruslara verilmişti.³⁴

Rusların asıl amacı Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak değil, Ermenilere nüfuz edip onları kendi emelleri ve çıkarları doğrultusunda kullanmaktı. Nitekim Rus Dışişleri Bakanı Lobanoff Rostovski: "Biz Ermenisiz Ermenistan istiyoruz" diyerek bu gerçeği apaçık bir şekilde ortaya koyar. Yine bu hususta şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir. Ermenilerin Erzurum isyanı sırasında Erzurum Rus Konsolosu, Erzurum Valisi Semih Paşa'yı ziyarete gitmiş ve ona "Böyle bir âsi halkı Rusya'da olsa mutlaka kırarlar" derken, aynı konsolos Ermeni komitecilerine de: "Osmanlı gibi vahşi bir hükümetin idaresi altında yaşamaya değmez" demiştir.³⁵

Bağımsız Ermenistan vaadiyle kışkırtılan ve aldatılan Ermeniler, başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın askeri birliklerine gönüllü olarak katılıp Türklere karşı savaşmışlardır. 1. Dünya Savaşı ve mütareke dönemindeki Ermeni olayları İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmalarıyla ve yönlendirmeleriyle gelişmiş, bu devletler Ermenilere silah, cephane, mühimmat ve diğer destekleri sağlamış, Ermeniler bu olaylar sırasında binlerce masum Türk'ü katletmiştir.³⁶

1. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin katliamlar yaptıkları yerlerde daha önceden açılmış olan, savaş sırasında ise kışla ve malzeme deposu olarak kullanılan okul sayısı 1145'tir. Bu rakam, Gregoryen Ermenilerine ait okul sayısıdır. Bu rakama Katolik Ermeni okulları, Protestan Ermeni okulları ve özel Ermeni okulları da eklenince rakam bir hayli artmaktadır.³⁷

Yine bu dönemde Ermeni dernekleri -ki bu dernekler çoğunlukla zengin Ermeniler tarafından kurulmuştur- yayınladıkları bildirilerle, Ermenileri isyana teşvik ederken Ermeni

³³ Tosun, *a.g.m.*, s. 121; Kocabaş, *a.g.e.*, s. 160.

³⁴ Kocabaş, *a.g.e.*, s. 160

³⁵ Şelale Turan, "Kars'ın Rusya için Önemi ve Ermenilerin Kars Çevresinde Yaptığı Katliamlar", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, s. 370; Tosun, *a.g.m.*, s 121

³⁶ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 15, Bayram Kodaman, "Kafkas Cephesi", **DGBİT.**, C. 12, s. 181

³⁷ Necdet Sevinç, **Ajan Okulları**, Dede Korkut Yay., İstanbul 1975, s. 121-122.

okullarında Türk düşmanlığı aşılanıyor, ayrılıkçı ve bölücü ağırlıklı siyasî eğitim yapıyordu. Okulların duvarlarına hayalini kurdukları Ermenistan ile ilgili bilgiler asılıyor, Osmanlı tuğrası kaldırılarak yerine Ermenistan haritası asılıyor ve okullarda Büyük Ermenistan hayaline yönelik şarkılar söyleniyordu.³⁸

Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yalnızca İstanbul'daki Ermeni okulları kalmış, Cumhuriyetin ilanından sonra diğer okullar gibi Ermeni okulları da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır.

Bu hususta sonuç itibariyle şunları söylemek gerekirse: Protestan İngiliz misyonerleri Gregoryen Mezhebi'nden olan Ermenileri, Protestan yapmakta önemli başarı sağlamışlar, İngilizler, Protestan Ermenilere yönelik çok sayıda okullar açmışlar, açılan bu okullar İngiliz emellerine ve çıkarlarına hizmet ettiği gibi, İngiliz kültürünün ve zihniyetinin bir parçası haline gelerek temsilcisi ve yayıcısı olmuşlardır.

Ermeniler ve Ermeni okulları ile ilgisi olan diğer devlet ise Rusya'dır.

Osmanlı-Rus ilişkileri Moskova Knezi'nin bir elçilik heyetini Kırım Hanı'nın aracılığıyla II. Bayezid döneminde 1492'de İstanbul'a göndermesiyle başlar. Moskova Knezi, bu elçisiyle Osmanlı Devleti'nden Kuzey Karadeniz limanlarında Rus tüccarlarının serbestçe ticaret yapmalarını ve komşuluk ilişkilerinin kurulmasını istemişse de, Osmanlı Devleti'nin siyaseti daha çok Avrupa ve Akdeniz'e yönelik olduğu için Rusların bu isteği reddedilmiş, daha sonraki yıllarda Rusların bu konudaki isteklerine olumsuz cevap verilmiştir.³⁹

Rusya 2. Viyana Kuşatması'ndan sonra Türklere karşı Avrupa Devletlerinin kurduğu Kutsal İttifaka girerek Osmanlı Devleti ile savaşımaya başlamıştır. Diğer devletlerle 1683'ten beri süren bu savaşlar sonucunda Kutsal İttifak üyeleri ile (Rusya, Avusturya, Venedik, Lehistan) 1699 yılında Karlofça Antlaşması yapılmıştır. Ayrıca bir yıl sonra (13 Temmuz 1700) Rusya ile İstanbul Antlaşması imzalanmış, Azak Kalesi Ruslara verilmiş, Rusların İstanbul'da daimi bir elçi bulundurması kabul edilmiştir.⁴⁰

Osmanlı Rus ilişkilerinde dönüm noktası 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması olmuştur. Bu antlaşma ile Rusya, Osmanlı tebaası Ortodoksları himaye hakkını elde etmiş, Karadeniz ve Akdeniz'de serbestçe ticaret yapabilme, İstanbul'da bir Ortodoks Kilisesi açma hakkını elde etmiştir. Böylece Rusya 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nden önemli topraklar ile ticarî hak ve

³⁸ Sevinç, a.g.e., s. 123.

³⁹ Rıfat Uçarol, "Osmanlı-Rus İlişkileri", **DGBİT.**, C. 11, s. 219; Davut Kılıç, a.g.e., s. 217.

⁴⁰ Uçarol, a.g.m., s. 219; Ünlü, a.g.e., s. 426.

çıkarlar elde ederek güneye doğru ilerlemiş, gittikçe büyüyen bir tehlike olarak Osmanlı Devleti'nin varlığını tehdit etmeye başlamıştır.⁴¹

Rusya'nın gittikçe kuvvetlenmesi, Osmanlı ülkesinde haklar elde etmesi; yine Rusya'nın Boğazların ve Akdeniz'e inme politikası Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist emelleri bulunan İngiltere ve Fransa'yı rahatsız ediyordu. Bu nedenle ilgili devletler "Şark Meselesi"ni kendi çıkarları ve amaçları doğrultusunda çözümlemenin hesabı içindeydiler. Bu nedenle Osmanlı ülkesi, özellikle de 19. yüzyılda bu devletlerin "çıkar ve nüfuz çatışması"na söz konusu olmuştur.⁴²

Rusya'nın Osmanlı topraklarında elde ettiği önemli başarılarından biri de misyonerler, ajanlar ve papazlar yardımıyla yürüttüğü propagandalar neticesinde Osmanlı tebaası olan Ortodoks Rumlar arasında ulusçuluk akımının yayılması ve bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulması olmuştur.⁴³

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın (13 Temmuz 1878) 61. maddesi ile Rusya, Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik ıslahat yapılmasını istiyordu. Rusya, bu amaçla Doğu Anadolu'daki Ermenileri kendi nüfuzu ve hâkimiyeti altına alarak Akdeniz'e, Ortadoğu'ya, Basra Körfezi'ne dolayısıyla sıcak denizlere inmek istiyordu.⁴⁴ Bahsi geçen 61. madde, aynı zamanda Batılı Devletlerin (İngiltere, Fransa) ve Rusya'nın kendi emelleri ve çıkarları doğrultusunda Ermeni Meselesi'ni ortaya attıkları bir maddeydi.⁴⁵

Bu olaydan sonra Osmanlı topraklarındaki emperyalist devletlerin iktidar mücadelesinde Rusya ve İngiltere, Ermenileri bir piyon olarak kullanmaya başlamıştır. Doğu Anadolu'daki Rus işgali, Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkisini daha çok artırmıştır. Osmanlı Devleti'nin jeopolitik ve jeostratejik öneminden kaynaklanan Osmanlı Ermenilerine yönelik Rus politikasını, Doğu ve Güneydoğu'yu tamamen kendi tasarrufu altına alarak Kafkas-İskenderun hattını kendi hâkimiyetine altına almak şeklinde özetleyebiliriz.⁴⁶

Rusya, gönderdiği ajanlar vasıtasıyla Ermenilere eğitim, basın-yayın ve propaganda yoluyla bölücü ve ayrılıkçı fikirler aşılayarak, Ermenilerin sözde bağımsız bir devlet kurma

⁴¹ Uçarol, *a.g.m.*, s. 220; Ünlü, *a.g.e.*, s. 485, Mutlu, *a.g.e.*, s. 77.

⁴² Uçarol, *a.g.m.*, s. 220-221.

⁴³ Mutlu, *a.g.e.*, s. 77; Kocabaş, *a.g.e.*, s. 82-83.

⁴⁴ Muammer Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesi'ne Etkisi", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, s. 205 vd; Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar 1**, Manas Yay., Elazığ 2007, s. 36.

⁴⁵ Uçarol, *a.g.m.*, s. 248; Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, s. 226-227, Tosun, *a.g.m.*, s. 121

⁴⁶ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, s. 227.

vaadiyle sık sık Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarını sağlamıştır. Rusya, Ermeni okullarında bu ayaklanmaları yönetecek ve yönlendirecek ihtilalci liderler yetiştirmiştir. Ayrıca Rusya, Ermenilere silah, mühimmat yardımı yapmış, ayaklanmaları yönetmek üzere Doğu Anadolu'ya Rus subayları göndermiştir.⁴⁷

Yine bu bağlamda Ermeni okulları, Rus fikir ve ideallerine, çıkarlarına hizmet eden bir üs olarak da görev yapmış; Rusya Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik açtığı okullarda kendi emellerine ve zihniyetine hizmet eden bir Ermeni toplumu oluşturmayı amaçlamış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur.⁴⁸

Ermeni basını da Rus yanlısı yayınlar yapıyordu. Ermeni isyanlarının meydana gelmesinde Ermeni basını da çok önemli roller oynamıştır. Bunlardan biri olan Ardzvi Vaspuragan (Vaspuragan Kartalı) Gazetesi idi. Gazete, sürekli karamsar ifadeler kullanıyor ve Ermenileri isyana cesaretlendiriyordu. Gazetede isyana çağıran beyanatlar, şu şekilde yer alıyordu: "Ağlamayı durduralım, cesaretli olalım ve Türklerle savaşalım. Biz adamlarıyız, biz erkeklerin çocuklarıyız, tavuk değiliz." Bir başka Ermeni gazetesi Mushak (İşçi) Gazetesi ve gazetenin editörü Grigor Ardzruni ise şunları söylüyordu: "Eğer Osmanlı Hükümeti yeryüzünden kaldırılırsa, Osmanlı Ermenileri Rusya'ya katılmak için her vasıtayla çalışmalıdır. Bundan sonra Osmanlı Ermeni ilişkileri için yapılacak tek şey bağımsızlık için ilerlemektir ve bu durumda bizim tek ümidimiz Rusya'nın yardım ve desteğidir."⁴⁹

Bundan sonra Ermeniler bilhassa siyasi teşkilatlanmaya ve komiteler oluşturmaya önem verdiler. İngiltere ve Rusya'nın yardımlarıyla 19. yüzyılın sonlarına doğru pek çok Ermeni teşkilatı kuruldu. İlk kurulan parti Armenikan Partisi'dir (1885). Bunu, Hınçak (çan sesi demek, kuruluşu 1887), Taşnak (birlik demek, kuruluşu 1889) cemiyetleri izledi. Bu cemiyetlerin kurucuları arasında Ruslar, Ermeniler, misyonerler vardı. Bu cemiyetler Osmanlı vilayetlerinde ve çeşitli Avrupa şehirlerinde şubeler açtılar. İçte ve dışta yoğun bir propagandaya girişerek hem Ermeni azınlığı fikren ve zihnen Türklere karşı isyana teşvik etmek, hem de Avrupa ve Hıristiyan kamuoyunu Ermeniler lehine hazırlamak amacını takip ettiler. Bu dernekler ve çeteler, hükümet güçleriyle çarpışmaya bile başladılar. Çeteler Erzurum'da kilisede silah aranmasını bahane edip, 20 Haziran 1890'da ayaklanıp çatışma çıkarttılar, isyan bastırıldı. Bu olay Avrupa kamuoyunda, Ermeni katliamı olarak duyuruldu.⁵⁰

⁴⁷ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, s. 227; Demirel, *a.g.m.*, s. 209; Ertuğrul, **a.g.e.**, s. 59.

⁴⁸ Ünlü, *a.g.e.*, s. 161; Demirel, *a.g.m.*, s. 210.

⁴⁹ Demirel, *a.g.m.*, s. 209.

⁵⁰ Bayram Kodaman, "Ermeni İsyamları", **DGBİT.**, C. 11, s. 101; Ünlü, **a.g.e.**, s. 165; Gürün, **a.g.e.**, s. 140-142.

Ayrıca Ermeniler eğitim dernekleri adı altında birçok zararlı cemiyetler açmışlar, bu dernekler özellikle misyonerler, Ermeni din adamları, Ermeni zenginleri tarafından desteklenmiştir. Bu dernekler Hoyaç Mihaçyal İngerutyun, Araratyan, Tibroçoser Gilikan, Azkaniyer İngerutyun, Tibroçoser Dignanç İngerutyun gibi derneklerdir. Bu dernekler Anadolu'nun değişik yerlerinde okullar açmışlardır.⁵¹ Bu dernekler Ermeni okulları, Ermeni kiliseleri, misyonerler ve Ermeni komiteleriyle sıkı bir ilişki içinde olmuşlar, dillerini, kültürlerini yeniden canlandırma imkanı bulmuşlar, Ermenileri bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak amacıyla Osmanlı Devleti aleyhine isyana ve ayaklanmaya teşvik etmişlerdir.⁵²

Burada yeri gelmişken Ortodoks Rusya'nın Gregoryen Ermenilerini Ortodokslastırma faaliyetlerine de değinelim.

Rusya-İran Savaşı sonrasında 5 Mart 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile o zamana kadar İran'ın elinde bulunan Gregoryen Ermenilerinin bağlı olduğu Eçmiyazin Kilisesi'nin de bulunduğu topraklar Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir.⁵³

Rus-İran Savaşı'nda İran Ermenileri, ülkelerine ihanet ederek Rus ordusu saflarında savaştıkları gibi Rus askerlerine öncülük yaptılar. 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile bölgedeki Ermeniler, Rusya tarafından Müslüman ahalinin yoğun olarak yaşadığı Erivan taraflarına yerleştirildiler. Çar I. Nikola bu davranışıyla, tarihi coğrafyaya müdahale ederek bölgedeki demografik yapıyı Hıristiyanlar lehine değiştirme yoluna gitti. Bu gelişmeler neticesinde Ortodoks Rusya'nın Gregoryen Ermenilerini Ortodokslastırmasının önü açılmış oldu.⁵⁴

Rusya, Ermeni gençlerinin birçoğuna Rusya'daki üniversitelerde okuma hakkı tanıdı. Bu üniversitelerde yetişen gençlerden bazıları da Rusya'nın seçkin ve askeri tabakası içerisinde yerini aldı. General Lazarev, General Loris Melikof ve General Tergoukasof bunlardan bazılarıdır. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında ve Erzurum işgalinde bu generallerin önemli etkisi olmuştur.⁵⁵

Çarlık Rusyası, hâkimiyeti altına aldığı Gregoryen Ermenilerinin inançlarını önce tanıdı, sonra bu Ermenileri kendi emperyalist emelleri doğrultusunda kullandı. Aşağıda da

---

⁵¹ Sevinç, *a.g.e.*, s. 117-118.

⁵² Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Yabancı ve Azınlık Okulları*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992, s. 24.

⁵³ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, s. 28.

⁵⁴ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, s. 29.

⁵⁵ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, s. 30; Demirel, *a.g.m.*, s. 210.

anlatılacağı üzere, daha sonra Rusya, Gregoryen Ermenilerini Ortodokslastırma faaliyetlerine girişti. Ortodoksluğu kabul etmeyen bu Gregoryen Ermenilerine her türlü baskıyı uyguladı.

Rusya, Osmanlı hâkimiyetinde olan Gregoryen Ermenilerini etkilemek için, kendi sınırları içinde olan ve Gregoryen Ermenilerinin bağlı bulunduğu Eçmiyazin Kilisesi'ni 1836 yılında yaptığı düzenlemelerle her yönden kontrolü altına aldığı gibi, burasının bütün dünya Ermenilerinin ruhani merkezi olduğunu kabul ettirme ve bu merkez vasıtasıyla Ermenileri yönlendirme gayretlerini de artırdı.⁵⁶

Burada yeri gelmişken şunu özellikle hatırlatalım ki, 19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde meydana gelen Ermeni isyanlarının birçoğunu Rus destekli Gregoryen Ermenileri çıkarmıştır. Nitekim 25 Mayıs 1915'de çıkarılan "Sevk ve İskân Kanunu"nda Gregoryen Ermenileri iskâna tâbi tutulmuşken, Protestan ve Katolik Ermeniler bu sevk iskândan muaf tutulmuştur.⁵⁷

Rusya, Osmanlı tebaasından olan Gregoryen Mezhebindeki Ermenilere Rus konsoloslukları, ajanları vasıtasıyla, Rus Ortodoks Kilisesi ile birleşmelerini tavsiye etmiştir, ayrıca Ortodoks Mezhebine geçen Ermenilere gereken her türlü yardım ve desteği yapacağını bildirmiştir. Rusya'nın bundaki amacı, Osmanlı topraklarında bulunan Gregoryen Ermenilerini Rusya sınırları içinde bulunan ve Gregoryen Ermenilerinin bağlı olduğu Eçmiyazin Kilisesi vasıtasıyla kendi hâkimiyeti ve nüfuzu altına almaktır. Ama çalışmaların kısa zamanda hedefine ulaşmadığını gören Rusya gerçek yüzünü göstermiş, özellikle Çar III. Aleksandar'dan sonra Rusya Ermenilere kötü davranmaya başlamıştır.⁵⁸

Bu süreçten sonra Rusya, Ermenilere şüphe ile bakmaya ve Ermeni aleyhtarı bir politika takip etmeye başlamıştır. Bu politikanın esası Ruslaştırma idi. Ermeni milli duyguları yok edilmeye başlandı, Ermeni gazeteleri sansür edildi veya kapatıldı. Ermeni kiliselerinin bütün emlakı Rus Hükümetine devredildi. Kiliselerin birçoğu yağmalandı, parasızlık nedeniyle ayinler yapılamadı. Papazlara ve öğretmenlere para verilemedi. Rus Hükümeti, Ermeni papazlara ve öğretmenlere eğer Ortodoks olurlarsa iki kat aylık verileceğini vaat etti. Fakat kimse mezhebini değiştirmeyi kabul etmedi.⁵⁹

Rusya, Ermeni okullarını Gregoryen Ermenilerinin bağlı olduğu Eçmiyazin Kilisesi'nin elinden alarak Rus Hükümeti'nin denetiminde Rusça eğitim yapan okullar haline getirdi. 320 Ermeni okulu kapatıldı, kalanlarda çok sıkı bir denetime tâbi tutuldu. Ermeni

---

⁵⁶ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri**, s. 33-78.

⁵⁷ Tosun, *a.g.m.*, s. 123; Hasan Babacan, "Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Nobel Yay., Ankara 2003, s. 309.

⁵⁸ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, s. 86; Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri**, s. 33.

⁵⁹ Demirel, *a.g.e.*, s. 211; Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri**, s. 33.

dilinin kullanılmasına engel olundu. Rus üniversitelerinde okuyan Ortodokslaşmayı kabul etmeyen Ermeni öğrenciler üniversitelerden atıldı. Nitekim Kafkas Valisi Galiç bu konuda 1898'de Çar'a sunduğu raporda şunları söylüyordu: "Ermeni ihtilali fikri komiteler tarafından yayılmaktadır. Bu fikirlerle dolu Ermeni ihtilalciler, acilen Kafkasya'dan uzaklaştırılmalı. İhtilal fikrinin Ermeni ahaliye yayılmasını önlemek için Ermenilere sert davranılmalıdır. İlk tedbir olarak da bağımsızlık fikri mekteplerde aşılandığından, Ermeni mektepleri Rus Maarifine bağlanarak kontrol edilmelidir. Bu düşünceden hareketle, 320 Ermeni mektebini kapatmış ve mal varlıklarını Rus Maarif Nezareti emrine almış bulunuyorum."⁶⁰

Rusya, bununla da yetinmeyerek önde gelen Ermeni aydınlarını tutuklattı. Ortodoks Mezhebine geçmeyen Ermeni memurları işten attı. Eçmiyazin Kilisesi'nin Katalikos'u (Ruhani Lideri) Rus Çarı'nın emrinde olmasına rağmen, Ermeni din adamları Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın izni olmadan Rusya dışındaki dindaşları ile haberleşemediler. Katalikos'un Ruhban Meclisi Sinod'a üye seçme, evlenme ve boşanma konularındaki yetkisi kısıtlandı. Rus Hükümeti Ermeni halka yaptığı baskı ve sindirmede büyük ölçüde Katalikos'u kullandı.⁶¹ Bu durum karşısında Ermeni ihtilalci örgütler, direniş göstererek Çar karşıtı bildiriler yazıp dağıtarak protestolarda bulundular. Ayrıca Ermenilere yapılan baskılara karşı, Papalık makamı Rus Çarı'nı sert bir dille protesto etti, bu nedenle Rus Çarı, anti-Ermeni politikalarından geri adım atmak zorunda kaldı. Böylece Gregoryen Ermenileri ve Eçmiyazin Kilisesi, Rus Ortodoks Kilisesi tarafından yok edilmekten kurtuldu.⁶²

1880'lerden itibaren Ermeni okullarının Ermeni Patrikhanesi ve kiliselerinin çalışmaları neticesinde Ermeniler arasında, özellikle de genç kuşak arasında milliyetçi duygular belirgin bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Bu tarihlerden itibaren Ermeni okullarında milliyetçi piyesler yazılıyor ve oynanıyordu. Marşlar söyleniyordu. İstanbul Ermeni Patriği Nerses, Ermenilerin Osmanlı Devletinden ayrılıp bağımsız bir devlet kurmalarını savunuyordu. Hatta, Patrik Nerses bu hususta bir mektup yazmış ve bu mektubu dönemin önde gelen Batılı devlet adamlarına göndermiştir.⁶³

Yine bu arada Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan Ermeni isyanlarında Ermeni Patrikhanesi'nin ve Ermeni din adamlarının çok önemli rolleri olmuştur. İsyancı Ermenilere Ermeni milliyetçiliği ruhunu aşılaman, onları bağımsız bir Ermeni Devleti kurma vaadiyle kışkırtan teşkilatlandırılan dış bağlantılarını tesis eden kurum Ermeni Patrikhanesi olmuştur.

---

⁶⁰ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri**, s. 39.

⁶¹ Demirel, *a.g.m.*, s. 211; Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, s. 87.

⁶² Demirel, *a.g.m.*, s. 211; Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri**, s. 33.

⁶³ Demirel, *a.g.m.*, s. 282.

Ermeni Kilisesi'nin Ermeni milliyetçiliği ile ilişkiye geçmeleri Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmelerine uygun ortam sağlamıştır. Bu nedenle bağımsız bir Ermenistan vaadiyle kandırılan Ermeni Kilisesi, Osmanlı Devleti üzerinde oynanan emperyalist oyunlara kolayca alet olmuştur.⁶⁴

Meşrutiyet hareketlerinin yoğunluk kazandığı 1907 yılından sonra Taşnak, Hınçak ve diğer Ermeni örgütleri de bu durumdan istifade ederek bütün faaliyetlerini artırdılar. Özellikle Rusya, Osmanlı Ermenilerine başta silah ve cephane olmak üzere gereken her türlü yardımı ve desteği yaptı. Bundan cesaret alan Ermeni komiteleri 1890-1915 yılları arasında Erzurum, Merzifon, Yozgat, Sason, Zeytun, Kayseri, Van, Adana, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Adapazarı, İzmit, İzmir, Hüdvendigâr, Halep, Canik'te isyanlar çıkartmışlardır.⁶⁵

Osmanlı Devleti, 28 Temmuz 1914'de başlayan 1. Dünya Savaşı'nın ilk aylarında tarafsız kalmış, daha sonra iktidardaki İttihat ve Terakki yöneticilerinin önyak olmasıyla savaşa dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti Rusya ile Kafkas Cephesinde mücadele etti. Rus ordusunda Ermeni Bogos Nubar Paşa'nın Times Gazetesi'ne verdiği beyanata göre yaklaşık 200 bin Ermeni gönüllü, Türklere karşı savaşıyordu. Savaşın içinde Osmanlı Meclisi Üyesi Erzurum Milletvekili Pasdirmacıyan bile vardı. Doğu Anadolu'daki Ermeniler erkekleri askerde olan savunmasız Türk köylerini yakıp yıktılar, çoluk çocuk, genç ihtiyar demeden binlerce kişiyi katlettiler.⁶⁶

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Hükümeti, 24 Nisan 1915'de Ermeni komitelerini kapatmış, önde gelenlerini tutuklamış, buradaki belge ve dokümanlara el koymuştur.⁶⁷

Yine Osmanlı Hükümeti, 25 Mayıs 1915'de isyanlara ve katliamlara katılan halkın huzur ve güvenini bozan Ermeniler için Alman Genelkurmayı'nın da teklifiyle "Sevk ve İskân Kanunu" çıkarmıştır(bu hususta tezimizin önceki bölümlerinde ayrıntılı bilgiler verilmişti).⁶⁸

Sonuç olarak bu hususta şunları söylemek gerekirse:

- Ermeni okulları Batılı Devletlerin ve Rusya'nın emperyalist emelleri ve çıkarları doğrultusunda kullanılmış, bu hususta Ermeniler ve Ermeni okulları Batılı Devletlerden ve Rusya'dan gerekli her türlü yardım ve desteği görmüştür.

---

⁶⁴ Cihan Göktepe-Oktay Kızılkaya, "Ermenilerde Kilise-Milliyetçilik İlişkisi ve Tehcir Kanunu", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, s. 286-287.

⁶⁵ Tosun, *a.g.m.*, s. 122-123; Kodaman, *a.g.m.*, s. 102

⁶⁶ Ünlü, **a.g.e.**, s. 277; Bayram Kodaman, "Kafkas Cephesi (Rus Cephesi)", **DGBİT.**,C.12, s. 181, Demirel, *a.g.m.*, s. 220.

⁶⁷ Tosun, *a.g.m.*, s. 123; Babacan, *a.g.m.*, s. 303; Remzi Kılıç, "Yakın Dönem Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine", **Türk Yurdu**, S. 236, Ankara 2007, s. 40-41.

⁶⁸ Tosun, *a.g.m.*, s. 124-125; Ünlü, **a.g.e.**, s. 279; Babacan, *a.g.m.*, s. 308; Remzi Kılıç, *a.g.m.*, s. 44.

- Ermeni okulları bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına giden süreçte Ermeni isyanlarının karargâhı olmuş, buraları cephane, kışla ve malzeme deposu olarak kullanılmıştır.

Ermeniler ve Ermeni okulları ile ilgisi olan bir diğer devlet ise Amerika Birleşik Devletleridir. Türk-Amerikan ilişkileri, başlangıçta Amerika'nın ticari yönden Osmanlı Devleti idaresindeki Garp (Berberi) Ocakları dediğimiz Cezayir, Tunus, Trablusgarp ile "Dostluk ve Ticaret" antlaşmaları imzalamasıyla başlamış, böylece Amerika Batı Akdeniz'de ticari faaliyetlerde bulunma imkanı elde etmiştir.⁶⁹

Bu arada Amerikan ticaret gemileri ilk defa 1797 yılında İzmir'e, 1800 yılında İskenderun limanlarına gelmiş, 1810 yılından itibaren İzmir ile Amerika arasında düzenli seferler yapılmaya başlanmış, 1811'de Amerikan iş adamları İzmir'de ilk ticaret odasını kurmuşlardır.⁷⁰

Amerika'nın coğrafi konum itibariyle Osmanlı Devleti'ne çok uzak olmasına, rağmen, Osmanlı ülkesine ilgi duymasının nedenlerinin en başında Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik önem ile yer altı ve yer üstü kaynaklarının zenginliği geliyordu.⁷¹

1830'da imzalanan Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması ile Amerika "en çok müsaadeye mahzar devlet" kaydı ile Osmanlı ülkesinde birçok imtiyazlar elde etmiştir. Böylece Amerikan tüccarları kapitülasyonlardan yararlanma hakkını elde etmişlerdir. Bu durumu fırsat bilen Amerikan misyonerleri, Osmanlı ülkesinde çok sayıda kilise, okul, hastane, eczane, sağlık ocağı, yetimhane, yurt, pansiyon, dil öğretim kursları, sanat öğreten atölyeler açmışlardır.⁷²

Yine bu antlaşmayla Amerikalı tüccarlar, Osmanlı topraklarında Osmanlı Devleti'nin müdahalesi olmadan her milletten ya da dinden simsar(komisyoncu) kullanabilme ayrıcalığını elde etmiştir. Simsar denince ise akla Ermeniler ve Rumlar geliyordu. Böylece, Amerikalılar ile Ermeniler birbirlerine öylesine yakınlaştılar ki, Amerikalılar Ermenileri himaye altına

---

⁶⁹ Rıfat Uçarol, "Osmanlı İmparatorluğu'nun ABD'yi Resmen Tanınması ve İlişkileri", **DGBİT.**, C. 11, s. 391;Yavuz Güler, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk Amerikan İlişkileri (1795-1914)", **Gazi Üniv. Kırşehir Eğitim Fak. Dergisi**, C. 6, S. 6, Kırşehir 2005, s. 229.

⁷⁰ Erdal Açıkse, "Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi", **Türkler**, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 542; Remzi Kılıç, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetler", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, S. 19, Niğde 2006, s. 332; Güler, **a.g.e.**, s. 230.

⁷¹ H. Tahsin Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletlerinin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", **Türkler**, C. 14, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 191; Güler, **a.g.m.**, s. 232, Açıkse, **a.g.m.**, s. 545.

⁷² Aytan Sezer, "Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü", **Türk Kültürü**, S. 467, Ankara 2002, s. 132; Mutlu, **a.g.e.**, s. 285.

aldıkları gibi onlara vatandaşlık hakkı bile verdiler. Ermeni simsarlarla başlayan bu yakınlaşma ve beraberlik eğitim alanlarında da kendini göstermiştir.⁷³

Çok daha erken tarihlerde başlamış olan Katolik misyonerliği faaliyetlerine rakip olarak, 19. yüzyıl başlarında dünyanın çeşitli bölgelerinde Protestan misyoner teşkilatları kurulmaya başlanmış ve zamanla sayıları hızla artarak devam etmiştir. Protestan misyonerliğinin başını ise Amerika ve İngiltere çekiyordu.⁷⁴

Osmanlı Devleti'ni etkileyecek olan "Amerikan Board of Commissioners For Foreign Missions" (ABCFM), "Amerikan Yurtdışı Misyonerler Komiserliği Masası" 1810 yılında Amerika'nın Boston şehrinde kurulmuştur. Anadolu'ya ilk ayak basan Amerikalı Protestan misyonerler Levi Parsons ve Pliny Fisk adlı misyonerlerdir. Bu kimseler 1820 yılında İzmir'e gelerek ilk misyonu kurmuşlar, daha sonrada Kudüs'e gitmişlerdir. Önceleri İstanbul, İzmir gibi kıyı şehirlerine gelen Amerikalı Protestan misyonerler daha sonra iç bölgelere doğru faaliyet alanını genişletmişlerdir.⁷⁵

Amerikan Protestan misyonerleri Osmanlı topraklarına Müslümanlar ve Yahudiler için gelmişlerdi. Ancak Müslümanların ve Yahudilerin Hıristiyan olmadıklarını görünce, Hıristiyan azınlıklara bilhassa da kendi emelleri ve çıkarları doğrultusunda kullanacakları Ermenilere yöneldiler.⁷⁶

Amerikalılar, Osmanlı ülkesinde Katolıklara ve Ortodokslara karşı Protestan zihniyeti/düşüncesi oluşturmak, emperyalist emelleri ve çıkarları doğrultusunda kullanabilecekleri, Amerikan ideallerinin, düşünce ve kültürünün gerçekleşmesini ve yayılmasını sağlayacak kimseler yetiştirmeyi amaçlamışlar, bunda da büyük ölçüde başarılı olmuşlardır.⁷⁷

Amerikan Board Teşkilatı misyonerleri, bu amaçla Osmanlı ülkesini 1871'de dört çalışma bölgesine ayırmıştır: Bunlardan biri Balkanlarda Bulgarlara yönelikti. Diğer üçü ise Ermenilere yönelikti. Amerikan Board Teşkilatı'nın Anadolu'da Ermeniler için ayrılan misyoner çalışma grupları ise şunlardır:

---

⁷³ Sezer, **a.g.e.**, s. 134, Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 182; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 181.

⁷⁴ Mutlu, **a.g.e.**, s. 286.

⁷⁵ Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika**, Arba Yay., İstanbul 1989, s. 38; Sezer, **a.g.m.**, s. 133, Mutlu, **a.g.e.**, s. 285.

⁷⁶ Remzi Kılıç, "*Osmanlı Türkiyesi'nde Azınlık Okulları, Türk Kültürü*", S. 431, Ankara 1999, s. 154; Mutlu, **a.g.e.**, s. 309; Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, s. 104.

⁷⁷ Ayhan Öztürk-Özgür Yıldız, **Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri, (1820-1938)**, Arka Oda Yay., Kayseri 2007, s. 94, Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde**, s. 104, Osman Cilacı, **Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri**, 6. basım, DİB Yay., Ankara 2005, s. 118; Ertuğrul, **a.g.e.**, s. 162.

1- Batı Türkiye Misyonu: Merkezi İstanbul olan bu misyona bağlı yerleşim merkezleri arasında İzmit, Kayseri, Bursa, Merzifon, Trabzon, Sivas bulunuyordu. Bu misyon merkezine bağlı İzmir, Samsun, Tokat, Çarşamba, Amasya, Ünye, Yozgat, Niğde, Aksaray, Sungurlu, Talas, Bandırma, Bilecik, Kütahya, Aydın, Manisa, Akhisar, Afyon, Zora ve Gürün gibi uç istasyonlar vardı. Amerikan Board Teşkilatı bu illerin ilçe ve köylerinde misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur.⁷⁸

2- Doğu Türkiye Misyonu: Merkezi Harput olan bu istasyon Bitlis, Erzurum, Mardin, Van'dan Rus ve İran sınırına kadar olan bütün Anadolu bölgesini kapsıyordu. Bu istasyonda Amerikalı misyonerler çok sayıda ilkokul açarak faaliyetlerde bulundular.⁷⁹

3- Merkezi Türkiye Misyonu: Merkezi Antep şehrinde olan bu misyona Halef, Adana, Antakya, Maraş ile bunlara bağlı Urfa, Kilis, Elbistan, Tarsus, Adıyaman ve Siverek uç istasyonları bulunuyordu. Bu misyonda yüksek okul seviyesinde çıkan eğitim çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca bu misyonda eğitim, sağlık ve diğer yardım faaliyetleri üst boyuttadır.⁸⁰

1897 yılına gelindiğinde Amerika'nın Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye misyonlarına ait yaklaşık 20 bin öğrencinin öğrenim gördüğü 337 okulu vardı. Bu okulların yüzde 42'si Batı'da, yüzde 30'u merkezi Türkiye'de, yüzde 20'si ise Doğu Türkiye misyonundaydı. Ayrıca aynı yıllarda Amerikan misyonerlerinin kontrolü altında 463 kilise ile 1317 misyoner ve 869 mahallî yardımcı görev yapmaktaydı.⁸¹

Bu bilgilerden sonra Amerika'nın Ermeniler ve Ermeni okulları ile olan ilgisine gelince:

Bilindiği gibi 1830'da imzalanan Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması ile Amerikan tüccarları, hiçbir engelle karşılaşmadan Osmanlı toraklarında ticari faaliyetlerde bulunabileceklerdi. Ayrıca Amerikalı tüccarlar, Osmanlı Devleti'nin müdahalesi olmadan her milletten veya dinden simsar (komisyoncu) seçebileceklerdi Bu süreçte Amerikalı tüccarlar ile Ermeni simsarlar birbirleriyle yakınlaşmaya başladılar. Gelişen bu ilişkiler neticesinde Amerikalılar, Ermenileri himaye etmişler ve onlara vatandaşlık hakkı vermişlerdir.⁸²

---

⁷⁸ Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 93; Gülbadi Alan, "Amerika Board Okulları ve Türk Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", **EÜSBED.**, S. 10, Kayseri 2001, s. 155; Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 94, Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s. 28-30.

⁷⁹ Şimşir, *a.g.m.*, s. 93; Alan, *a.g.m.*, s. 155, Yuvalı, *a.g.m.*, s. 208; Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s. 29.

⁸⁰ Ayhan Doğan, "Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri(XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başlarında)", **Selçuk Üniversitesi SBED.**, S. 11, Konya 2004, s. 275; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 208.

⁸¹ Sezer, *a.g.m.*, s. 134; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 208; Ünlü, *a.g.m.*, s. 161.

⁸² Sezer, *a.g.m.*, s. 134; Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yay., **a.g.e.**, s. 182; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 127, Mutlu, **a.g.e.**, s. 294.

Ayrıca Amerikalılar, Osmanlı ülkesinde Katoliklere ve Ortodokslara karşı Protestan zihniyeti/düşüncesi oluşturmak, emperyalist emelleri ve çıkarları doğrultusunda kullanabilecekleri, Amerikan ideallerini, kültür ve düşüncesinin gerçekleşmesini sağlayacak, kendileri açısından en uygun toplumun Ermeniler olduğunu gördüler. Bu süreçte Amerikalılar, Ermenilere ilgi duymaya ve yakınlaşmaya başladılar.⁸³

Amerikalı misyonerler, diğer misyonerlerden farklı olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine öncelik ve ağırlık verdiler. Çünkü Amerikalılar, Osmanlı Devleti üzerinde söz sahibi olmanın Ermenileri kendi emperyalist emelleri doğrultusunda eğitmekle mümkün olduğunu gördüler. Bu amaçla, İmparatorluğun her bir yanına Ermeniler için okullar açtılar, bu okullara gereken her türlü yardım ve desteği yaptılar.⁸⁴ Ayrıca Amerikalılar, bu okullara çok sayıda misyoner, ajan, öğretmen ve din adamı gönderdikleri gibi eğitim-öğretim programlarını da kendi emperyalist amaçları doğrultusunda düzenlemişlerdir.⁸⁵

Amerikalılar, bu okullarda Ermenilere kendi tarihini, dil ve edebiyatını, kültürünü öğrettiği gibi, onlara ihtilalci fikirler aşilayarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarını sağlamak istiyordu. Nitekim Amerika -ileriki kısımda görüleceği üzere- bunda da başarılı olmuştur.⁸⁶

Amerikalıların Ermeniler için açtığı okullarda Ermeni öğrenciler için güdülen gayeyi Amerikalı Prof. Dr. Mead Earle gayet güzel bir şekilde açıklamaktadır: “Amerikan misyoner okullarında Ermeniler, dillerini, kültürlerini, tarihsel geleneklerini yeniden üstün tutmayı öğrendiler. Amerikanın siyasal, toplumsal ve ekonomik alanda ilerleme ideallerini tanıdılar. Buldukları duruma karşı daha aktif bir hoşnutsuzluk duymayı ve Müslüman komşularına karşı kesin bir üstünlük duygusu beslemeyi öğrendiler.”⁸⁷ Ermenilere yönelik açılan bu okullar Amerikalı misyonerlerden, diplomatlardan, tüccarlardan, konsolosluklardan ve gönüllülerden çok büyük yardım ve destek görmüştür.⁸⁸

Amerikalı misyonerler, Ermenilere daha yakın olmak amacıyla okullar dışında pek çok hastane, sağlık ocağı, bakımevi, huzurevi, sanat atölyeleri, yetimhane, eczane, pansiyon açarak başta sağlık ve sosyal hizmetler olarak üzere pek çok hayır müessesesiyle kendilerine taraftar toplama ve Protestan Mezhebini yayma faaliyetlerine giriştiler. Ayrıca Amerikalı

---

⁸³ Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s. 94; Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, s. 104, 114, 261; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 180.

⁸⁴ Yuvalı, *a.g.m.*, s. 208; Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, s. 106; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 127.

⁸⁵ Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 180, Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde**, s. 120.

⁸⁶ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde**, s. 110; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 182.

⁸⁷ Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 182.

⁸⁸ Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 182; Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 119.

misyonerler, Protestanlaşmış Ermenilere hastanelerde ve sağlık ocaklarında iş vererek onları ekonomik olarak desteklediler.⁸⁹

Amerikalı misyonerler, açtıkları okullarda okuyan Ermeni gençlerin iş bulamamasını düşünerek özellikle Protestanlığa geçmekle suçlanan bu gençleri, kendi kontrollerinde olan işyerlerine girebilmeleri, iş ve meslek sahibi olmaları amacıyla bu kimseler için sanayi mektepleri ve sanat atölyeleri açtılar.⁹⁰ Bu sanayi mektepleri ve sanat atölyelerinde halıcılık, ziraî faaliyetler, marangozluk, demircilik, kunduracılık, ciltçilik, dokumacılık, fırıncılık, biçki-dikiş, bahçıvanlık, terzilik, taş oymacılığı, saatçilik, resim, müzik aletleri kullanma vs. şeyler öğretilmiştir.⁹¹

Amerikalı misyonerler, Ermenilere yönelik açılan bu okullardan mezun olan kabiliyetli öğrencileri seçerek misyoner olarak yetiştirmişlerdir. Misyoner yetiştirmede Maraş, Antep, Mardin, Harput, Merzifon gibi okullar oldukça başarılı görevler üstlenmişlerdir. Ayrıca bu okullarda çok maharetli komitacı, ihtilalci ve propagandacılar yetişmiştir ki, Ermen isyanlarını bu ihtilalci, komitacı ve propagandacılar elbirliğiyle yönetmişlerdir.⁹²

Amerikan misyonerleri basın-yayın yoluyla Ermenileri etkilemeye ve kendi emelleri, çıkarları doğrultusunda kullanmayı da ihmal etmemişlerdir. Yayınları ile Protestan sayısını artırmaya başlamışlar, bu süreçte eğitim, basın-yayın adeta ayrılmaz bir ikili oluşturmuştur. Basın-yayın için önemli bütçe ayrılmış, misyonerler yayınların dağıtılması için gayret göstermişlerdir. Öyle ki Amerikalı misyonerler, halkın arasına girip çocuklara kitapların yanında şeker vererek onların sempatisini kazanıp kendi mezheplerine çekmeye çalışıyorlardı. Pazar ayinleri, ev ziyaretleri, doğumlar, ölümler, düğünler, bayramlar vb. günlerde Protestanlıkla ilgili broşürleri halka ücretsiz dağıtıyorlardı.⁹³

Yukarıda da dediğimiz gibi basın-yayının önemini çok iyi bilen misyonerler, gittikleri yerlere matbaa da açmışlardır. Bunlardan biri de 1822'de Malta'da tesis edilen Amerikan matbaasıdır. Okulların ihtiyacı olan basılı malzemeleri temin etmenin yanında, dini içerikli ayrıca siyasi propaganda amaçlı kitap, dergi, broşür vs. şeyleri de basan bu matbaanın bir kısmı 1834'de İzmir'e, Arapça baskı yapan kısmı ise Beyrut'a taşınmıştır. 1850'de Protestan cemaatinin Osmanlı Devleti tarafından resmen kabul edilmesi üzerine, matbaa 1853'de

---

⁸⁹ Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 263; Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s. 96.

⁹⁰ Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 120; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 182.

⁹¹ Mutlu, **a.g.e.**, s. 147; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 182.

⁹² Mutlu, **a.g.e.**, s. 293, Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 120.

⁹³ Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s. 101.

Beyoğlu'na taşınmıştır. Matbaanın İstanbul'a taşındığı 1853'e kadar olan zaman diliminde büyük bir kısmı Ermenice olmak üzere 20 milyon sayfayı bulan yayın yapılmıştır.⁹⁴

1869 yılında Amerikan misyonelerinin basın-yayın faaliyetleri sürmüş, yayınlar Türkçe, Ermenice, Rumca basılmaya başlamıştır. Böylece tüm Osmanlı ülkesindeki tebaaya hitap etme düşüncesiyle yayın bütçesi ve sayısı artırılmıştır.⁹⁵

Amerikalı Protestan misyonelerinin gayrimüslimlerin, milliyetçilik hareketlerinde ve milli şuurun uyandırılmasında önemli etkileri olmuştur. Bu misyoneler gittikleri yerlerde bulunan azınlıkların dillerini öğrenmişler, öncelikle o dillerin gramerini tespit etmişler -daha sonra o diller için sözlükler, gramer kitapları ve konuşma kılavuzları yazmışlardır- o dillerde kitap, dergi, gazete, broşür vb. yayınlar yapmışlar, İncili onların dillerine çevirmişlerdir. Ermeni okulları örneğinde olduğu gibi İngilizce eğitim veren okullar açmışlar, öyle ki bu okullar bağlı oldukları devletin adıyla anılmaya başlanmışlardır, "Amerikan Ermeni Koleji" gibi. Amerikalı misyoneler ve ajanlar, bu okullarda o toplumların siyasî ihtilalcilerini, isyancı liderlerini yetiştirip bağımsızlık hareketlerinin altyapısını oluşturmuşlardır. Nitekim Bulgarların ayaklanıp bağımsızlığını elde etmelerinde bu Amerikan Board misyonelerinin çok büyük rolleri olmuştur.⁹⁶

Amerikalı misyoneler, Ermenilere yönelik açtıkları okullarda kendi matbaalarında bastırdıkları ders kitaplarında Ermeni dili ve edebiyatını, Ermeni tarihi ve coğrafyasını öğreterek Ermeni milli bilincinin uyandırılmasını, Ermeni milliyetçiliğinin altyapısını oluşturmuşlardır. Ayrıca bu okullarda Ermenilere, ayrılıkçı bağımsızlık fikirleri aşılamışlardır. Yıllarca eğitim ve basın-yayın yoluyla yoğun propagandalar neticesinde "Ermeni isyanları" patlar vermiştir. Ayrıca Amerika, bu okullarda isyanları yönetecek ve yönlendirecek ihtilalci ve komiteci liderler yetiştirmiştir.⁹⁷

Amerikan misyoneleri Ermenilere yönelik açtıkları bu okullara çok miktarda ajan, misyoner, öğretmen, kitap, gazete, dergi, harita, broşür, bildiri göndererek Ermenileri kendi emperyalist emelleri doğrultusunda eğittikleri gibi, ayrılıkçı/bölücü, isyancı fikirlerin yaygınlaşmasını sağlamışlar ve bu konuda Amerikan konsoloslukları ve diplomatları da çok önemli roller üstlenmişlerdir.⁹⁸

---

⁹⁴ Mutlu, **a.g.e.**, s. 297; Sezer, *a.g.m.*, s. 136; Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 275.

⁹⁵ Öztürk,-Yıldız, **a.g.e.**, s. 102.

⁹⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 11-12; Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 110, Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 182.

⁹⁷ Sezer, *a.g.m.*, s. 136, Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 120-165.

⁹⁸ Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 201; Sezer, *a.g.m.*, s. 136.

Ayrıca bu okulların yer altı ve yer üstü kaynaklarının zengin olduğu stratejik bakımdan önemli yerlerde açılması, Amerikan misyonierlerin eğitim ve misyonierlik faaliyetleri dışında her türlü zengin kaynaklardan haberdar olup bunları kendi çıkarları doğrultusunda kullanma amacında olduklarını görmekteyiz.⁹⁹ Bu hususta Amerikan konsoloslukları da önemli roller oynamışlar, Osmanlı ülkesinde açılan Amerikan konsolosluklarının ilk işlerinden biride Anadolu'nun yer altı ve yerüstü zenginliklerini bildiren ayrıntılı raporlar hazırlamak olmuştur. Sivas Amerikan Konsolosu'nun Washington'a gönderdiği ilk önemli raporlardan biri de Anadolu'nun maden kaynakları üzerinedir. Raporda, Anadolu'nun maden kaynaklarının çok zengin olduğu, ama pek az geliştirildiğini bir başka devletin elinde olsaydı bu maden kaynaklarının yüzyılın en büyük verimini ve servetini sağlayacağı bildirilmiştir.¹⁰⁰

Amerikalı misyonierlerin İstanbul'da haftalık ve aylık çıkan birer gazeteleri vardı. Amerikan İncil Kitabevi, misyonierlerin başlıca yayın merkezlerinden biriydi. 1870 yılına kadar 3 milyon 848 bin İncil basılmıştır. Protestan sayısı artıkça, basılan yayınların sayısı da artıyordu. İncilin dışında dağıtılan kitapların sayısı 4 milyonu aştı. Yapılan bu faaliyetleri Ermeniler açısından düşündüğümüzde yeni doğan bebekler de dâhil olmak üzere her Ermeni'ye ortalama 7 kitap düşmektedir.¹⁰¹ Kitapların dışında gazete ve dergi basılmakta, Amerikalı misyonierler bu yayınlara kolayca ulaşabilmekteydi. Misyonierlerin hatıraları ve Anadolu'da yaşadıkları olaylar, bu gazete ve dergilerde yayınlanmaktaydı.¹⁰² Amerikalı misyonierlerin destekledikleri Ermeni komiteleri, çıkardıkları yayınlarla davalarını anlatmışlardır. Bu komitelerden biri de Armenikan Komitesi'dir. Komite, 1885'de Van'da kuruldu. Kurucuları ise Van Ermeni Mektebi'nin kurucusu ve öğretmenlerinden Mıgırdiç Portakalya'nın yetiştirdiği öğrencilerdir. Bu gazete "Hürriyetin ve istiklalın, ancak kan dökülerek elde edileceği" fikrini işlemiştir. Bu gazeteden de anlaşılacağı gibi Ermeni isyanlarının temelinde kan dökücülük vardır. Bu isyanlarda on binlerce masum Türk hunharca katledilmiştir.¹⁰³

Amerikan misyonierlerinin sık sık başvurduğu yollardan biri de asılsız haberler üreterek kamuoyu oluşturmaktı. Ermeni Meselesi'nin altyapısını oluşturan faktörlerden biri de Amerikan basınının "Ermenileri ezilmiş, hakları ve bağımsızlıkları elinden alınmış, mağdur

---

⁹⁹ Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 201; Sezer, *a.g.m.*, s. 137.

¹⁰⁰ Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 107; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁰¹ Şimşir, *a.g.m.*, s. 99; Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s. 104.

¹⁰² Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s. 104.

¹⁰³ Sezer, *a.g.m.*, s. 136.

edilmiş” şeklinde hem Amerikan kamuoyuna hem de dünya kamuoyuna lanse etmesiydi.¹⁰⁴ Nitekim Ermeni isyanlarında Osmanlı Hükümeti’nin aldığı haklı tedbirler sayesinde bu isyanlar önlenmiş, fakat hem mahallî Ermeni basını hem de Amerikan basını bu isyanların haklı olarak bastırılmasını “Türkler Ermenileri katlediyor” şeklinde dünya kamuoyuna duyurarak dünyanın sempatisini Ermeniler üzerine çekmeyi başarmışlardır.¹⁰⁵

Ayrıca bu gelişmeler üzerine Amerika’da, Ermenilere yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Binlerce kilisede, her pazar ayininde Türkler ne kadar kötülenir, Ermeniler ne kadar masum ve zavallı, mağdur edilmiş olarak gösterilirse, toplanan paranın miktarı o kadar artmaktaydı. Toplanan paraların bir kısmı Protestan Ermenilere, bir kısmı da Amerikan misyoner okullarına, Protestan Ermeni okullarına, Protestan kiliselerine gönderiliyordu.¹⁰⁶

Amerika, konsoloslukları vasıtasıyla Ermenilerle olan ilişkilerini daima canlı ve taze tutmuştur. Nitekim Ermeni isyanlarının ortaya çıkmasında konsoloslukların rolü büyüktür. Şöyle ki, Amerikan konsoloslukları Ermeni okullarına gizlice soktukları ayrılıkçı fikirleri işleyen çeşitli kitap, gazete, dergi, broşür, harita vb yayınlarla Ermeni milliyetçiliğinin ve milli bilincinin uyandırılmasında önemli roller oynamışlardır.¹⁰⁷ Amerika açtığı konsolosluklarda, konsolos muavinlerini Sivas, Erzurum, Harput’ta olduğu gibi Ermenilerden seçmiştir. Konsolosluk binasının genel hizmetlerini yürütecek personeli de Ermenilerden seçmiştir. Ayrıca konsolosluklar, Ermeni komitelerine ve ihtilalcilerine bol miktarda Amerikan doları dağıtmıştır.¹⁰⁸ Açılan bu konsolosluklarda Anadolu’da görev yapan Amerikalı misyonerler ve Amerikan okulları sıkı bir işbirliği içinde olmuşlar, buldukları yerin coğrafi özellikleri hakkında bilgiler vermişler, her türlü olay, etkinlik üzerine raporlar düzenleyip merkeze göndermişlerdir.¹⁰⁹

Amerikan misyonerlerinin Ermenilere yönelik açtıkları okullardaki faaliyetleri, Ermeni isyanlarının başlatılması ve desteklenmesi hususunda oynadıkları roller hakkında Harput ve Merzifon’daki okullaşma olayını ve bu hususta misyonerlerin rollerini belirterek konumuzun daha iyi anlaşılmasını istiyoruz.

---

¹⁰⁴ Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 207; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 208.

¹⁰⁵ **Yeni Rehber Ansk.**, “*Misyoner*” mad, C. 14, Türkiye Gazetesi Yay., İstanbul 1994, s. 189; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 209.

¹⁰⁶ Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 265.

¹⁰⁷ Sezer, *a.g.m.*, s. 136

¹⁰⁸ Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 109, 263; Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁰⁹ Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 203

Burada şunu özellikle belirtmeliyiz ki, bu okulların kuruluş gayeleri(Ermeni Devleti kurmak), kullandıkları vasıtalar(basın-yayın, misyonerler, ajanlar, konsolosluklar), hedef aldıkları kitle(Osmanlı Hükümeti, Türk Milleti) hep aynıdır.

1830'da imzalanan Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması'nın getirdiği imtiyazlardan yararlanan Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarına serbestçe girerek Osmanlı tebaası Hıristiyanlar arasında Protestanlığı yaymaya çalışmışlar, kendilerine daha çok hedef kitle olarak Ermenileri seçmişlerdir. 1852 yılında Amerikalı misyoner George W. Dunmore, bağlı olduğu misyoner teşkilatınca Doğu Anadolu gezisine memur edilmiştir. Dunmore'nin bu gezi sonunda düzenlediği rapor misyon merkezinin Harput şehrinde kurulmasında etkili olmuştur. Dunmore, raporunda Harput için "Harput Ovası Anadolu'da gördüğüm en verimli, misyonerlik çalışmaları bakımından en elverişli ve en çok umut vaat eden ovadır" demektedir. Bu rapor üzerine, burada bir misyon merkezi kurulmuş ve aynı yıl okul açılmıştır.¹¹⁰

Kısa zamanda gelişen Harput Misyon Merkezi, Amerikan Board Teşkilatı'nın Doğu Misyonunun merkezi haline gelmiştir. Amerikalıların Ermenistan Koleji (Armenia College), Ermenilerin ise Yeprad Koleji diye adlandırdıkları yüksek okul, 1859'da açılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Ermenistan Koleji adına karşı çıkması üzerine, okulun adı Fırat Koleji olarak değiştirilmiştir. Okul ancak 1891 yılında uzun bir aradan sonra Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tasdik edilmiştir. Bu da gösteriyor ki, Osmanlı Hükümeti, emperyalist emellerle açılan bu fesat ocaklarından haberdardı. Fakat Amerika'nın ve Batılı Devletlerin, misyonerlerin, Amerikan ve Avrupa basının ve kamuoyunun baskıları neticesinde bu okulları tanımak zorunda kalıyordu.¹¹¹

Okulun mütevelli heyetinin tamamı, Amerika'nın Boston şehri ve civarında oturan Amerikalılardan, yönetim kurulu üyeleri ise Amerikalı misyonerlerden seçilmiştir. Kolejde, bir taraftan Protestan din adamı yetiştirilirken diğer taraftan da Ermenilere yönelik eğitim yapılıyordu. Dersler de daha çok Ermeni milliyetçiliği ve milli bilincinin uyandırılmasına yönelik konular işleniyor, ders programları buna göre düzenleniyordu.¹¹²

Kolejdeki öğrenim dili Ermeniceydi, okul yapı itibarıyla okul öncesi, ilkökul, ortaokul, yüksek okul ve kolej olmak üzere 5 bölümden oluşmaktaydı. Ayrıca dersler İngilizce olarak da verilmekteydi. Özellikle yüksek okulda okuyan öğrenciler, İngilizce olan ders

---

¹¹⁰ Orhan Kılıç, "XIX. Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri", **Fırat Üniversitesi SBED.**, C, 3, S. 1, Elazığ 1999, s. 121; Davut Kılıç **a.g.e.**, s. 105, Sezer, *a.g.m.*, s. 134.

¹¹¹ Yuvalı, *a.g.m.*, s. 213; Mutlu, **a.g.e.**, s. 320.

¹¹² Orhan Kılıç, *a.g.m.*, s. 124 Yuvalı, *a.g.m.*, s. 210, Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s 69.

kitaplarını okuyabilmek ve Amerikalı öğretmenleri dinleyebilmek için iyi derecede İngilizce bilmek zorundaydılar.¹¹³

Harput Amerikan Konsolosu David Hill'in 1901 yılına ait raporunda, Amerikalıların Asya kıtasıyla ilgili emperyalist amaçları açıkça görülmektedir: “Bu konsolosluğun açılışından bu yana Harput'taki Fırat Koleji'nin çalışmalarından oldukça etkilenmekteyim. Kolejin bütün sınıflarında, şu anda Amerika'dan Harput'a getirilen en önemli şey Amerikan ticari yaşantısı, konfor ve serveti hakkında bilgi verilmiş olmasıdır. Daha da önemlisi Amerikanvari yaşama idealini, iş ahlakını, zaman kavramını ve benzeri bütün konularda modern bilimlerdeki gelişmeler Asya'nın doğal bahçesine ekilmektedir. Bu kolej Amerikan düşünce metotlarını ve hayat kazanma biçimini geniş ölçüde bütün sınıflarda canlandırıp öğretmektedir. Özellikle Amerikan tekstil üretimini, çeşitli üretim dallarını geliştirmektedir.”¹¹⁴

Fırat Koleji'nin açılmasında bir süre sonra uç istasyonlarda ve Harput'ta 1895'te Ermeni isyanları çıkmıştır. Ermeni isyanları, bir bütün olarak ele alındığında gaye, metot ve malzemenin hep aynı olduğunu görmekteyiz. Bu isyan sırasında okul zarar görmüş, 88 bin Dolar olan zarar miktarı Amerikalılar tarafından Osmanlı Hükümeti'ne 100 bin dolar olarak ödettirilmiştir.¹¹⁵

Fırat Koleji'nin diploma törenleri Ermenice ve İngilizce olarak yapılmış, kolej müdürü Gates'in bir diploma töreni sırasında “Yaşasın Ermenistan” sözü Amerikalı misyonerlerin Ermenilerle nasıl bir ilişki içinde olduğunu apaçık ortaya koymaktadır. Harput'ta çıkan bir isyan dolayısıyla Harputlu Şair Hacı Hayri Bey'in kaleme almış olduğu şu mısralar, bu mısralarda geçen isimler ve bu isimlerin isyan sırasındaki rolleri hakkında ipucu vermektedir. Şöyle diyor Harputlu Şair Hacı Hayri Bey:

“Ateş düştü Mornik'teki o hıyanet keşiş

Mistir Barnum, korkusundan kaçıp girmiş kümese

Mistir Barnum, yazar ise yazadursun sefire

Mistir Barnum, kim yapacak bu yıkılan damları.”¹¹⁶

Mısralarda da görüldüğü gibi Harput misyoner okulu müdürü olan Dr. Barnum'un isyandaki rolünü açıkça ortaya koymaktadır. İsyanda Osmanlı Hükümeti'nin aldığı tedbirler

¹¹³ Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 129; Öztürk-Yıldız, *a.g.e.*, s. 70.

¹¹⁴ Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 130, 203; Öztürk-Yıldız, *a.g.e.*, s. 70.

¹¹⁵ Yuvalı, *a.g.m.*, s. 211; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 153.

¹¹⁶ Yuvalı, *a.g.m.*, s. 211.

sayesinde ölen olmamış, binalar yanmışsa da Osmanlı Hükümeti tarafından yukarıda da anlatıldığı gibi fazlasıyla ödenmiştir.

Babîâlî'ye çekilen telgraflardan, olayın Amerikan misyonerleri ile Ermeni komitecilerin girişimleri ve işbirliği sonucunda meydana geldiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti, isyana katılan ve bu işte parmağı olan misyonerlerin sınır dışı edilmesi hakkında karar almış, bu karar valiliklere ve bilhassa Anadolu Umum Islahat Müfettişi Şakir Paşa'ya bildirilmiştir. Olayların meydana geldiği Harput vilayet merkezindeki Ermenilere ait ev ve işyerlerinde 5 bin silah, 300 bomba, 40 kg bomba fitili, 200 paket dinamit ve 5 bin adet dinamit fitili ele geçirilmiştir.¹¹⁷

Fırat Koleji'nin yöredeki Ermeni isyanları ile doğrudan bağlantısı olduğunu bu doğrultuda eğitim öğretim verdiğini ortaya koyan diğer bir belgede, bahsi geçen dönemde misyoner merkezlerini gezerek onların faaliyetlerini yerinde gören ve inceleyen, zaman zaman bir müfettiş edasıyla ifadeler kullanan Henry Tozer'in hatıratıdır Nitekim Henry Tozer Fırat Koleji'nin açılış ve işleyişi ile ilgili olarak değişik meslek dallarında Hıristiyanları yetiştirmek, Anadolu'da Hıristiyan medeniyetini yeniden kurmak gayesiyle Amerika'dan gönderilen paralarla faaliyetlerin yürütüldüğünü ifade etmektedir. Okul müdürü Wheeler'de bir konuşmada: "Ermenilerin kendi kendilerini yönetemeyecek durumda olduklarını bildikleri için burada bulduklarını" söylemek suretiyle gerçek niyetlerini ortaya koymuştur.¹¹⁸

Ermenilere yönelik çalışan bu kolej, 1915 Ermeni olaylarında Ermenilere her türlü yardım ve desteği yapmış, bunun üzerine okul müdürü Ernest Riggs, Ermeni olayları kışkırtması nedeniyle sınır dışı edilmiş, okul binalarına da 1916 yılında Osmanlı Hükümetince el konulmuştur.¹¹⁹

Misyoner okulları arasında faaliyet sahası ve etkinliği yönüyle Fırat ve Robert Kolejlerinden sonra gelen Merzifon Koleji (Anadolu Koleji) ise 1886'da açıldı. Fakat okulun Osmanlı Hükümetince resmi onayı ise 1899 yılında olmuştur. Bu da gösteriyor ki, Osmanlı Hükümeti emperyalist emellerle açılan Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasını bölmeye yönelik bu "fesat ocakları"ndan haberdardı. Fakat Amerikan Hükümeti'nin ve Amerikalı misyoner teşkilatlarının, Batılı Devletlerin baskıları sonucu bu okulların açılışını onaylamak zorunda kalıyordu.¹²⁰

---

¹¹⁷ Yuvalı, *a.g.m.*, s. 212; Mutlu, *a.g.e.*, s. 310.

¹¹⁸ Yuvalı, *a.g.m.*, s. 212, Öztürk-Yıldız, *a.g.e.*, s. 69.

¹¹⁹ Sezer, *a.g.m.*, s. 135; Öztürk-Yıldız, *a.g.e.*, s. 71.

¹²⁰ Mutlu, *a.g.e.*, s. 320; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 213.

Merzifon'da bu okulun açılmasından sonra Ermeni olaylarının çıkması, okulun idareci, mütevelli heyeti, öğretmen ve öğrencilerin olaylar sırasındaki durumlarına bakarak okulun Ermeni isyanlarının planlandığı bir merkez olduğunu söyleyebiliriz. 1830'da başlayan Ermeni olaylarında Ermeni ihtilal örgütleri ve komiteleri kolejin duvarlarına propaganda amaçlı bildiriler asmışlar, bunun üzerine olaylara karışan kolej öğretmenlerinden Karabet Tomayan ile Kayayan Cevavik adlı iki Ermeni öğretmen suç delilleriyle yakalanmış ve yargılanmışlarsa da suçluların kurtarılması için kampanyalar açılmıştır. Yapılan tahkikat sonucunda okul müdürünün de isyancılarla işbirliği halinde olduğu ve Ermeni isyanlarıyla ilgili bildiri, broşür, diğer propaganda malzemeleri için okul matbaasının kullanıldığı, bildirilerin okul duvarına asıldığı ortaya çıkmıştır.¹²¹ Okul müdürü ve suç ortakları, Ermeni isyanları ile ilgili evrakları ortadan kaldırmak için okul binasını kasıtlı olarak yakmışlar, okulun Müslüman ahali tarafından yakıldığı iftirasını atarak, konsolosluklar ve elçilikler aracılığıyla Amerikan ve Avrupa kamuoyuna ulaştırmışlardır. Ancak yapılan incelemeler sonucunda, yangını, iki suç ortağının bilerek çıkartmış oldukları gerçeği ortaya çıktığı gibi, suçlularda suçlarını itiraf etmişlerdir. Suçluların idamla yargılanması üzerine, İngiltere devreye girmiştir. Misyonerlerin de önyak olmasıyla “Hıristiyan Ermenileri Savunma Komitesi” kurulmuş, bu komite mahkemenin yapıldığı Ankara'da yürüyüş tertiplemiş, Avrupa Devletlerine delegeler göndererek bu olayı Batılıların müdahalesi için malzeme olarak kullanmıştır. Suçluların idam kararı onaylandığı halde, suçlular sınır dışı edilmiştir.¹²²

Bununla birlikte okulda öğretim sürdürülmüştür. 10 Mayıs 1916'da okul binalarına Osmanlı Hükümetince el konularak, 1. Dünya Savaşı sırasında askeri hastane olarak kullanılmıştır. Okul 1 Ekim 1919'da açılmış, fakat bölücü Pontuşçu faaliyetlere alet olduğu için 1921 Ağustos'unda kapatılmıştır.¹²³

Bu okulların müfredatlarına baktığımızda Türklerin ezeli bir düşman olduğu, Türkler aleyhinde Avrupa ve Amerika'da kamuoyu oluşturulması gerektiği, Türk Milleti'nin ve devletinin nasıl yok edilmesi gerektiği, Türk Milleti'nin din, milliyet, ahlak, dil, kültür ve gelenek bakımından zayıflatılması gerektiği, aralarındaki sevgi saygı bağlarının yok edilmesi gerektiği gibi konular yer almaktaydı.¹²⁴

1. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de, Ermeni Okulu olarak yalnızca İstanbul'daki Ermeni okulları kalmış, Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinden sonra Ulu Önder

---

¹²¹ Yuvalı, *a.g.m.*, s. 214; Mutlu, *a.g.e.*, s. 310.

¹²² Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 108; Mutlu, *a.g.e.*, s. 310; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 214.

¹²³ Öztürk-Yıldız, *a.g.e.*, s. 76; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 214; Sezer, *a.g.m.*, s. 135.

¹²⁴ Remzi Kılıç, “*Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri*”, s. 338.

Atatürk'ün: “Bunlar mektep değil, memleketimizdeki düşman karargâhlarıdır” diye ifade ettiği bu okullar, 3 Mart 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Milli Eğitim Bakanlığı'nın gözetimi ve denetimi altına alınmış, Türkiye Cumhuriyeti idaresine girmek istemeyenler ise kapatılarak zararlı faaliyetlerine son verilmiştir.¹²⁵

Sonuç olarak şunları söylemek gerekir ise:

Ermeni okulları tarihî süreç içerisinde Batılı Devletlerin (İngiltere ve Fransa), Rusya'nın ve Amerika'nın emperyalist emellerine ve çıkarlarına alet olmuşlar, bu konuda himayesinde oldukları devletten/devletlerden her türlü yardım ve desteği görmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nin azınlık okulları üzerinde, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin yayınlanması ve uygulanmasına kadar olan süreç içerisinde, hiçbir gözetim ve denetiminin olmayışı, bu okulların sayısını ve zararlı faaliyetlerini artırmış, özellikle Fransız İhtilali sonrasında yaygınlaşan milliyetçilik ve milli devlet ilkesiyle Emperyalist Batılı Devletler, Rusya ve Amerika; Osmanlı himayesinde huzur ve barış içerisinde yaşayan Ermenileri bağımsız bir Ermeni Devleti kurma vaadiyle kışkırtarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarını sağlamışlar, Ermeni okulları bu süreçte çok önemli roller ve stratejik görevler üstlenmişlerdir.

* Bu makale, Niğde Üniversitesi SBE. İlköğretim ABD. Sosyal Bilgiler Öğretimi Bilim Dalı'nda akademik jüri tarafından kabul edilmiş Yüksek Lisans Tezi'nin bir kesitidir.

** Bilim Uzmanı, Araştırmacı-Yazar.

---

¹²⁵ O. Nuri Ergin, **a.g.e.**, C. 1-2, s. 761; Öztürk-Yıldız, **a.g.e.**, s. 107.